

Марко Пинџало

ИСТОРИЈСКИ И КАНОНСКИ УСЛОВИ
ОБНАВЉАЊА ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ
1920. ГОДИНЕ

Библиотека
Поседна издања

Уредници
Зоран Колунџија
др Небојша Кузмановић

© Copyright 2025, Прометеј и Архив Војводине, Нови Сад

Марко Пиштало

ИСТОРИЈСКИ И КАНОНСКИ УСЛОВИ
ОБНАВЉАЊА
ШЕЂКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ
1920. ГОДИНЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

АРХИВ
ВОЈВОДИНЕ

Мојим родитељима Душану и Љуби

Предговор

Уједињење Српске православне цркве (СПЦ), које је реализовано непосредно по завршетку Првог светског рата, тачније 1920. године, нипошто не смемо да посматрамо као изоловани догађај, који се десио поменутој години, већ као један процес започет много раније, а који је у тој години, посматрано номинално и фактички, само доведен до свога краја, односно дошао до оног момента према којем су усмеравани сви ранији напори и покушаји. Сходно овоме, иако наслов ове монографије гласи *Историјски и канонски услови обнављања Пећке патријаршије 1920. године*, излагање, односно објашњавање процеса уједињења започето је појединачним освртима на стање свих шест црквених јединица или покрајинских цркава, чијим ће спајањем, извршеним у духу светих канона, настати јединствено тело СПЦ. Због предмета интересовања, као и ограничења које он намеће, ови осврти су веома сажети, без претераног и непотребног залажења у детаље, које би нас довело у опасност од напуштања главне линије излагања. Наравно, на тим местима је у критичком апарату упућено на дела која се опширније баве датом темом.

Монографија хронолошки обухвата и 1924. годину, када је извршено свечано устоличење патријарха Димитрија у Пећи, чиме је процес поменут у наслову тезе доведен до свога краја. Дакле, временски опсег књиге одређен је деценијама које су непосредно претходиле Првом светском рату, као почетком, и 1924. годином, као крајем истраживања. Изузетак у погледу овог хронолошког одређења направљен је у случају Српске цркве на подручју Црне Горе, чији је историјат, услед актуелних политичких и идеолошких тумачења историје, приказан од момента пада под власт Османлија.

Након низа догађаја које историја памти као Први светски рат деценије су се огромне промене на балканским просторима, првенствено на политичком плану, које нису могле да не имплицирају извесне измене и на црквеном пољу. Наиме, нестанак четири царства, од којих је, са позиције монографије која је пред нама, најважније

нестајање оног хабзбуршког, створио је један од главних (пред)услова за уједињење обласних црквених јединица и обнову историјске Пећке патријаршије. Међутим, није се могло очекивати да се СПЦ уједини по инерцији, слéдећи модел настанка прве државе Јужних Словена, већ је требало снажно деловати, и то на више различитих нивоа. Најпре, организовати се унутар Српске цркве кроз конференцијски рад и повезивање обласних црквених јединица, па потом конференцијску вољу саопштити државним властима, преко којих је све морало и бити реализовано. Стављајући несебично своје ресурсе у службу реализације уједињења српских обласних црквених јединица, држава је дала огроман допринос, и то на више равни (дипломатија, финансије, организациони моменат, превоз, стављање војске на располагање, сарадња са просветним сектором и сл.). У том контексту важно је размотрити како су државне власти помогле цео процес уједињења, али и како се то одразило на однос државе и Цркве, особито у поступку избора првог српског патријарха. Другим речима, потребно је одговорити на питање да ли је држава своје велико залагање хтела на неки начин да искористи тражећи да баш она диктира како ће се одвијати обнова уједињене Пећке патријаршије.

Историјски важни услови за обнову Српске патријаршије стигли су се и стотинама километара далеко од граница Краљевине СХС, па чак и на другом континенту. У историји се неретко дешава да глобални догађаји утичу на оне локалне, те је потребно размотрити који су то догађаји, осим поменутог Првог светског рата, представљали историјске услове погодне за реализацију жеље српских архијереја, исказане крајем 1918. године. Конкретно говорећи, процес васпостављања Српске патријаршије није могао бити доведен до краја без нарочитог акта, томоса који би издао патријарх константинопољски. Како је престо Васељенске патријаршије био упражњен, канонска потврда уједињења српских црквених јединица била је тиме стављена на чекање. Са друге стране, на питање попуњавања патријаршијског трона у Фанару утицале су веома компликоване политичке и дипломатске активности у које су биле укључене грчка и турска влада, као и комесари преко којих су велике силе спроводиле свој утицај у Цариграду. Стога је потребно укратко описати историјско-дипломатску климу у овом граду после Првог светског рата и указати на тадашње центре моћи, чија су воља и интереси утицали на то да ли ће васељенски патри-

јарх уопште бити изабран и да ли ће уједињена СПЦ добити своју потврду.

На овом месту преплићу се војна дешавања, као својеврсни наставак сукоба између Грчке и Османског царства из времена Првог светског рата, жеља грчких власти да контролишу Васељенску патријаршију, колебања архијереја Васељенске патријаршије по питању подршке краљу Константину у поменутих сукобима, жеља турских власти да оформе турску православну патријаршију у Анадолији и сл. Сви ови догађаји захтевају сажету и пажљиву анализу на основу доступних извора и литературе, како би на методолошки исправан начин били доведени у везу са поменутих догађајима, у којима је СПЦ поново уједињена 1920. године.

У групу историјских услова улази и материјално стање, како српских црквених јединица тако и новоформиране државе, јер је процес уједињења и обнове Патријаршије изискивао замашна материјална средства, у првом реду новчана, али нису занемарљива ни сва остала (нпр. за организацију конференције архијереја у ратом разрушеном Београду огромну потешкоћу представљало је проналажење не само смештаја за архијереје из нових крајева него чак и проналажење постелине и других најнужнијих потрепштина; затим, проблем прехранивања огромног броја верника и високих званица који су се нашли на свечаности у Сремским Карловцима приликом свечаности проглашења Српске патријаршије 30. августа / 12. септембра 1920. године итд.). Архивска грађа из фонда Министарства вера Архива Југославије показује и описује како су овакви проблеми отежавали сам процес, али и на који начин су решавани.

У потрази за канонским аспектима процеса уједињења и обнове Српске патријаршије ваља се загледати у основе на којима је од Васељенске патријаршије, као и од Буковинске митрополије, тражено канонско отпуштање оних епископија које су балканским ратовима и Првим светским ратом ушле у састав наше државе. Са те стране гледано, нарочито је драгоцен грађа која се односи на преписку између Средишњег архијерејског сабора и епископа далматинског Димитрија (Архив Српске православне цркве) и преписку између Средишњег архијерејског сабора и Министарства вера, које је преносило вести о преговорима вођеним у Фанару, добијене од Посланства Краљевине СХС у Цариграду, односно Министарства иностраних дела. Такође, мимо залажења у област канонског није

могуће разматрати ни проблем односа између црквених и државних власти у Краљевини СХС, који је нарочито истакнут приликом попуњавања патријаршијског места после прогласа обнове Патријаршије. Наиме, сматрајући да би се ово место требало попунити без избора, тако што би се катедра престонице узвисила у патријаршијски ранг, а митрополит београдски понео патријаршијско достојанство, скоро сви чланови Светог архијерејског сабора (изузев епископа нишког Доситеја и епископа велешко-дебарског Варнаве) сматрали су да у сагласју са овим ставом стоје и 28. правило Четвртог васељенског сабора, као и 17. правило истог сабора, по коме „разређење црквених области бива према разређењу области државних”, одакле исходи да поглавар Цркве треба да столује у престоници.¹ Међутим, противећи се овој идеји, именовани епископи истакли су важну чињеницу да Српска патријаршија није црквена јединица која се наново оснива, него која се *обнавља*, на чему су се и базирале молбе упућене Васељенској патријаршији и Буковинској митрополији.² Дакле, уочава се да је од изузетне важности – како по односе Српске цркве и осталих помесних цркава, у првом реду Васељенске патријаршије и Буковинске митрополије, тако и по односе Српске цркве и државних власти те, на концу, и по односе унутар саме Српске цркве – правилно именовање (*обнављање*, а не *оснивање*) процеса изведеног 1920. године. Посматрано у дискурсу канонског права, ово именовање може у потпуности да промени основу онога што је предмет преговора, што ће такође бити важно при разматрању погледа Васељенске патријаршије израженог у њеним актима издаваним током рада на уједињењу и обнављању.

Важност теме огледа се у неколиким чињеницама, а пре свега у њеној актуелности. Наиме, савременици смо једног превирања на тлу Републике Црне Горе, које је, иако по свом карактеру искључиво политичко, као помоћно средство злоупотребило историју и канонско право, па се једним искривљеним тумачењем догађаја, а којима се ова монографија бави, дошло до тврдње о некаквом насилном прикључивању аутокефалне Митрополије црногорско-приморске и

¹ Извод из записника седнице Законодавног одбора Светој Архијерејској Сабору Српске Патријаршије држане 3/16. септембра 1920. године у Београду. АЈ 69-1-1.

² Писана изјава под насловом: *Разлози збој којих не можемо усвојити разлоге г. г. Архијереја чланова I. Секције да се Архиепископ Београдски и Митрополиј Србије Госјодин Димитрије прогласи патријархом Српске цркве без избора на тај положај*. АЈ 69-1-1.

нетачне тврдње да је архиепископ цетињски и митрополит Црне Горе, Брда и Приморја Митрофан (Бан) одлуку о присаједињењу донео сам, мимо Светог синода Краљевине Црне Горе и сл. Управо пажљивом интерпретацијом архивске грађе у овом докторском истраживању покушали смо, на један (и једини) методолошки дозвољен начин, обрађујући оно што је централна нит рада, да посредно одговоримо како на извесну политизацију тако и на све друге девијације оног што је прецизно одређено као научни метод. Поред осталог, овај догађај, боље речено процес, од велике је важности за Српску православну цркву и верујући српски народ, а до сада о њему није систематично и свеобухватно аналитички писано, иако постоје бројни краћи радови који се баве овом тематиком.³ Због овога је аутор био у могућности да пред стручну и ширу јавност изнесе обиље архивске грађе која пре тога није била разматрана. Примера ради, историчар Вељко Ђурић Мишина, чије је дело објављено 2006, каже: „Архив Светог архијерејског сабора и Светог архијерејског синода Српске православне цркве као институција не постоји. Постоје само делови архивске грађе настали у овим телима који се чувају у Патријаршији

³ В. Пузовић, „Васпостављање Српске патријаршије у српској црквеној историографији”, *Синодичкиници васпостављања Српске Патријаршије 1920–2020: зборник радова са научной скупи*, Београд 2023, 27–46; Р. Веселиновић, „Уједињење покрајинских цркава и васпостављање Српске патријаршије”, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1971, 13–40; Б. Гардашевић, „Организационо устројство и законодавство Српске православне цркве између два светска рата”, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1971, 37–64; С. Димитријевић, *Устоличење Њ. Светлости патријарха Димитрија у Пећи, 28. август 1924. године*, Београд 1924; Д. Петровић, „Уједињење српске цркве и обнова патријаршије”, *Српска православна црква 1219–1269. Споменница о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969, 361–368; Р. Ракић, „Спољни односи Српске православне цркве 1920–1970”, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1971, 433–451; С. Троицкиј, „Верска Политика Краља Ујединитеља”, *Летопис Матице српске*, књ. 343/1 (1935), 1–18; Б. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, I–III*, Минхен 1966; Д. Страњаковић, „Уједињење СПЦ и обнова Пећке Патријаршије 1918–1922. године”, *ГСПИ* 4 (1962), 140–161; В. Ђурић Мишина, „Избор и устоличење патријарха Димитрија”, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Лепосавић 2006, 9–93; Р. Пилиповић, „Уједињење Српске православне цркве после Првог светског рата – административно уобличије српских црквених области (1918–1924)”, *Огледи из црквене архивистике*, Београд 2019, 141–150; И. Чаировић, „Обновљење Пећке патријаршије – Српске православне цркве (1920). Анализа прогласа успостављања Српске патријаршије као историјског извора о самом догађају”, *Acta Patristica* 23 (2020), 211–223; Д. Перић, *Организација, устројство и рад на законодавственој Српске православне цркве у првој половини XX века (1901–1950)*, докторска дисертација у рукопису, одбрањена 1990. на Богословском факултету Универзитета у Београду; Р. Пилиповић, Б. Бранковић, *Уједињење српских црквених области и обновљену Српску православну патријаршију 1918–1924*, Бања Лука 2021; R. Grujić, „Srpska patrijaršija”, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV* (urednik Stanoje Stanojević), Zagreb 1929, 367–371; A. Stamatovic, „The role of the Orthodox Church in Montenegro in the establishment and unification of the Serbian Orthodox Church 1918–1922”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2 (32), 186–208.

и до којих је тешко доћи.”⁴ Међутим, од 2019. године истраживачима је доступан фонд Средишњег архијерејског сабора Архива Српске православне цркве, који нуди обиље до сада неразматране архивске грађе. Фонд је маја 2022. године добио аналитички инвентар, чиме је коришћење грађе умногоме олакшано. Од обимне грађе похрањене у Фонду Министарства вера Архива Југославије само један део је представљен научној јавности, највише кроз наведено дело Вељка Ђурића Мишине. Врло драгоцен извор, не само чињеница као таквих него и посредних сведочанстава о духовној и политичкој клими друштва и државе у којој се збивају догађаји за које се рад највише интересује, пружа и оновремена штампа, а која такође у досадашњој науци није детаљније разматрана.

⁴ В. Ђурић Мишина, „Избор и устоличење патријарха Димитрија”, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Лепосавић 2006, 11.

Глава 1.

СТАЊЕ У ПОКРАЈИНСКИМ ЦРКВАМА ПРЕ УЈЕДИЊЕЊА

1.1. Српска православна црква у Краљевини Србији

Према попису из 1910. године, на простору Краљевине Србије живело је 2.881.220 источно-православних становника са 771 црквом и капелом, 51 манастиром, 1043 свештеника и 77 свештенмонаха.¹ Свега четири године касније, после ослобођења Старе Србије, Српска црква у Краљевини Србији имала је близу хиљаду осамсто свештеника (у старим границама преко хиљаду и око осам стотина у новим) на око четири милиона становника.² Михаило И. Поповић изнео је претпоставку да је пред почетак Првог светског рата у Краљевини Србији било око три хиљаде свештеника и монаха.³

У време уједињења, ова православна Црква, са достојанством митрополије, састојала се од пет епархија: Београдске, Нишке, Жичке, Шабачке и Тимочке. Своју унутрашњу аутономију⁴ Црква је добила за време кнеза Милоша (1815–1839. и 1858–1860), 1831. године, а потпуну самосталност 1879, непосредно после Берлинског конгреса, који је самосталност у политичком смислу донео и Кнежевини Србији. Главар ове цркве носио је титулу архиепископа београдског и митрополита Србије.

У ратовима за ослобођење 1876–1878. године, који су завршени Берлинском конгресом и самосталношћу наше земље, Црква је имала велику улогу. Наиме, у Првом српско-турском рату 1876. године, српска војска је претрпела пораз, али је митрополит београдски Михаило посредством својих пријатеља интервенисао код руског цара, па је мир склопљен без измене државних граница.⁵ Други српско-турски

¹ Б. Лукић, „Министарство вера”, *Весник Српске цркве*, Београд 1922, 125.

² Р. Грујић, *Православна српска црква*, Крагујевац 1989, 134–135.

³ М. И. Поповић, *Историјска улога Српске православне цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933, 72.

⁴ За више видети: Н. Радосављевић, „Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836”, *Истраживања* 25 (2014), 233–248.

⁵ А. Средојевић, *Папирјарх српски Димитрије Павловић (1920–1930)*, докторска дисертација у рукопису, одбрањена 2013. године на Филозофском факултету у Београду, 26.

рат окончан је успешно и, као што је познато, након њега формално је престала вишевековна владавина Османлија. Променом политичких околности, према којима Кнежевина Србија раскида своје везе са Османским царством, стечени су услови да се поведе и борба за црквену независност.⁶ У овим напорима Црква је имала подршку државе. Кнез Милан се усрдно залагао код Порте и васељенског патријарха Јоакима III.⁷ У своме залагању за добијање аутокефалности српска страна се ослањала на чињеницу да Кнежевина Србија више није више део Османске царевине, те да Православна црква не познаје случајеве у којима њено црквено представништво у једној држави може бити зависно од црквеног старешинства у другој.⁸ Овај заједнички рад донео је плодове 20. октобра 1879. године, када је Свети синод Васељенске патријаршије издао акт о давању аутокефалности Српској православној цркви у Кнежевини Србији. Према овоме акту, црквом је управљао митрополит са Архијерејским сабором. Митрополит је био дужан да на литургијама помиње целокупно православно епископство са васељенским патријархом, свето миро⁹ се узимало из Васељенске патријаршије, митрополит је био у обавези да шаље уобичајена инсталациона писма осталим православним црквама и да се са њима саветује поводом црквених питања од

⁶ Да је српски државни врх планирао борбу за независност цркве још пре ратова за ослобођење видимо из једног писма Јована Ристића упућеног Филипу Христићу. Наиме, до добијања аутокефалности, 1879, односи Српске цркве и Васељенске патријаршије били су одређени уговором (Конкордатом) из 1832, према којем је Српска црква плаћала годишњи износ од 9000 гроша. Предвиђајући скори рат са Турском, који би поред државне независности донео и црквену, Ристић, говорећи о мирији патријаршији, каже: „Ако Бог да, то ће јој бити последња.” *Писмо Јована Ристића Филипу Христићу од 8/20. новембра 1877. године*. Писма Јована Ристића Филипу Христићу, Београд 1931.

⁷ Н. Дучић, *Историја Српске православне цркве од ирвијех десетина VII в. до наших дана*, Биоград 1894, 231.

⁸ „Новија историја даје нам примера да су државе, које су се образовале из појединих делова Турске и Цркву своју изводиле испод хијерархијског старешинства цариградског. Грчка, која је припадала, не само по вери но и по народности Цариградској Цркви, одвојила се од Цариградске Патријаршије, чим је своју државну независност прогласила.” *Учешће митрополита иностраних дела српском посланику у Цариграду од 11/23. фебруара 1879. године*. У: Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, Београд 1898, 277–280.

⁹ Иако је добила аутокефалност, Београдска митрополија ће све до званичног обнављања Српске православне патријаршије, односно доношења *Томоса* у Београд 1922. године, добити миро из Цариграда. Цена једног суда од 25 литара у мирним временима је износила 5000 динара. У Карловачкој митрополији пак по добијеном праву од пећког патријарха Калиника од 1. маја 1710. године приређивало се свето миро у Сремским Карловцима, одакле се разашило по свим епархијама. Прво свето миро у обновљеној Патријаршији биће спремно и освећено 1992. године, након доношења *Томоса* у нашу земљу. „Прво спремање и освећење мира у Српској православној патријаршији”, *ГСПИ* 9 (1/14. мај 1922), 136.

општег интереса.¹⁰ Српска црква се ословљава као „Света самостална црква Српске кнежевине”.¹¹ Ово територијално одређење Српске цркве нарочито је било важно Аустроугарској, која је пажљиво посматрала процес добијања аутокефалности, пажећи строго да Босна и Херцеговина, коју је нетом била окупирала, у црквеном погледу не дође под власт митрополита београдског.¹² Промена курса спољне политике, која је наступила након Берлинског конгреса, није била без последица по цркву у Кнежевини Србији. Наиме, приближавање Аустроугарској, конкретизовано Трговинским уговором и Тајном конвенцијом 1881. године за нашу земљу је значило прављење великих политичких и економских уступака у корист северног суседа. Ово није наишло на одобравање тадашње либералне владе, на чијем челу је стајао Јован Ристић, што је довело до њеног пада и замењивања „послушнијом” владом Милана Пироћанца. Митрополит Михаило овако је био на двоструком удару, најпре као члан Либералне странке, а потом и као личност окренута Русији, због чега је и аустроугарска влада затражила његово уклањање са положаја првог човека Цркве у Кнежевини Србији.¹³ Оно што га је чинило нарочито неомиљеним у аустроугарским државним круговима биле су вести о митрополитовом активном подржавању устанка који је избио у Босни и Херцеговини 1881. године. Према овим вестима, митрополит Михаило је добијао финансијска средства од панславистичких удружења и користио их да преко поверљивих људи води антиаустројску кампању у Босни и Херцеговини.¹⁴

Као повод за смењивање митрополита Михаила послужио је *Заказон о црквеним таксама*, који је предвиђао плаћање таксе за рукополагање, хиротесије, па и за монашки постриг, што је било неприхватљиво за митрополита Михаила, јер је он у овоме видео симонију. Последица овог противљења био је кнежев указ од 18. октобра 1881. године, којим је митрополит Михаило престао да буде поглавар Српске цркве у Кнежевини Србији.¹⁵ На његово место је као админи-

¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 2002, 255.

¹¹ С. Димитријевић, *Михаило Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православног јерарха, Србин, Словен и немар југословенства*, Београд 1933, 33.

¹² Видети поглавље о Српској православној цркви у Босни и Херцеговини пре уједињења.

¹³ А. Средојевић, *Патријарх српски Димитрије*, 29.

¹⁴ М. Војводић, „Митрополит Михаило и Стојан Новаковић”, *Историјски записи* 1–2 (2000), 158.

¹⁵ Еп. шабачко-ваљевски Јован, „Српска црква у Србији од 1804. до 1918. године”, *Споменница о 750-годишњици аутокефалности*, Београд 1969, 314–315.

стратор постављен владика тимочки Мојсеј (Вересић)¹⁶, који са новоизабраним митрополитом Теодосијем ипак неће остварити добре односе, због чега ће ускоро бити пензионисан.¹⁷ Интервенција државних власти у области црквеног ускоро је добила одјека и у штампи. У жеку ових борби за независност Цркве почиње да излази лист *Српска независност*, орган Народно-либералне странке, у којем ће изаћи отворено писмо упућено министру вера Стојану Новаковићу. У писму се министар упућује на места у Уставу која су, према мишљењу аутора¹⁸ писма, повређена и позива да одговори на ове повреде.¹⁹ Одговор је стигао две недеље касније, у 138. броју напредњачког гласила *Видело* и у њему је министар Новаковић, оставши при ранијим ставовима, покушао да аргументује оних седам места („седам смртних грехова“) на које му је отвореним писмом указано.²⁰ Веома оштро о овом случају је писао и *Србски народ*, лист из Новог Сада близак митрополиту карловачком, оптужујући власти у Србији да праве нову владајућу веру, односно да спорним закључком Народне скупштине одступају од исправне вере. Истом приликом, православним архијерејима Карловачке митрополије је поручено да, у случају изгласавања овог закона, кроз своје подручно свештенство народу пренесу да је у Краљевини Србији у Православну цркву уведена јерес и да они који пристану уз овај закон не припадају више источно-православној цркви. Ово је, сматра аутор чланка, било нарочито важно због тога да се ова пошаст не прелије у Босну и Херцеговину, док сличне бојазни за простор Хабзбуршке монархије није било

¹⁶ Рођен у Страгарима као Максим Вересић. Замонашен у манастиру Благовештења на Руднику. Био је ђакон епископа шабачког Михаила (Јовановића) па полазник Кијевске духовне академије. Након свршетка студија ради као писар београдске конзисторије и суплент Богословије. За епископа шабачког рукоположен је 1868. и на том месту ће дочекати пензионисање 1874. године. Међутим, враћен је у службу постављањем за епископа неготинског 1880. године. После смењивања митрополита Михаила постављен је за администратора Митрополије, али са новим митрополитом Теодосијем није хтео да сарађује, па је дефинитивно пензионисан. Упокојио се 1896. године. Еп. Сава (Вуковић), *Српски јерарси*, 349.

¹⁷ Епископ Сава (Вуковић), *Српски јерарси од деветног до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 340.

¹⁸ Аутор писма није потписан, али у брошури „Насртај на српску цркву, српски устав и јавно поштење“ њен аутор каже: „Штампали смо отворено писмо г. Стојану Новаковићу, министру просвете и црквених дела у коме је констатовано његових седам смртних грехова – против устава и закона земаљског, против савести и јавног поштења.“ Ј. А. Илић, *Насртај на српску цркву, српски устав и јавно поштење*, Београд 1882, 1–2.

¹⁹ „Отворено писмо г. Стојану Новаковићу, министру просвете и црквених послова“, *Српска независност* 18 (1. новембар 1881), 1.

²⁰ Опширна полемика против Новаковићевих ставова изнетих у 138. броју листа *Видело*, у: Ј. А. Илић, *Насртај на српску цркву, српски устав и јавно поштење*, Београд 1882, 1–78.

јер „осим Русије ни у једној другој држави православије није тако моћно заштитено као у аустроугарској монархији”.²¹ У истом листу објављен је и један непотписани допис из Шапца, у којем се изражава оштро противљење владиним мерама и најављује отпор у случају да Скупштина прихвати предложени закон.²² Писање *Србској народа*, који је био под контролом митрополита карловачког, речито показује промењивост политике и релативност погледа на црквено-политичку стварност будући да ће, упркос овом снажном противљењу, митрополит карловачки ипак бити тај који ће помоћи српским световним властима да нађу излаз из врло тешке ситуације настале епископским бојкотом Изборног сабора.

После збацивања, митрополит Михаило се настанио у својој приватној кући у Београду, али је, под притиском власти, 1883. морао да напусти Србију. Изгнанички пут водио га је преко Цариграда, Јерусалима, Рушчука (данас Русе у Бугарској) до Кијева. Враћен је тек након абдикације краља Милана, и то после жестоког противљења аустроугарског посланика у Београду.²³ У емиграцији је био веома активан, повезујући се са Николом Пашићем, у то време такође емигрантом, и кујући планове о рушењу Обреновића. Поред овог политичког ангажмана за време изгнанства, митрополит Михаило бавио се црквеним и културно-просветитељским активностима.²⁴ Прилике се, међутим, његовим смењивањем нису смириле. Штавише, додатно су узбуркане изменама и допунама *Закона о црквеним властима* из 1862. године.²⁵

²¹ „Нова вера у Краљевини Србији”, *Србски народ* 17 (6/18. март 1882), 1.

²² „Дописи”, *Србски народ* 19 (13/25. март 1882), 1.

²³ Еп. Сава (Вуковић), *Српски јерарси*, 330.

²⁴ За више о деловању митрополита Михаила у емиграцији видети: *Митрополић Михаило и Никола Пашић: емиграјска прејиска 1884-1888* (приредио, уводну студију и напомене написао Андреј Шемјакин), Београд 2004; као и П. Пузовић, „Никола Пашић и митрополит Михаило (1883–1898)”, *Прилози за историју Српске православне цркве II*, Београд 1997, 240–252.

²⁵ Измене и допуне учињене 31. децембра 1882. године у потпуности су подредиле епископе влади, понајвише због измене тела које бира митрополита. Наиме, према новом закону, већину у овом изборном телу имали су световњаци. Због овога закона епископи су обуставили рад, а Црква је остала без јерархије. Драгоцен историјски извор за питање сукоба јерархије и напредњачке владе представља поменута брошура богослова-канонисте Јеврема А. Илића, који је дело написао као одговор уреднику листа *Српска независност*. Брошура носи назив „Насртај на српску цркву, српски устав и јавно поштење”, а писана је непосредно по збацивању митрополита Михаила. Владин чин је окарактерисан као нешто што „ни султани у Цариграду ни Маџари у Војводини нису смели урадити”, а чиме је српска влада дала „нечувени пример јевропским државама да у хришћанској цркви може светска управна власт заменити Исуса Христа”. Због овога ће, сматра Илић, историја православне цркве име Стојана Новаковића забележити у истој рубрици где су имена Нерона и Калигуле. Оптужујући Новаковића да врши тзв. преврат одозго,

Држање црквене јерархије према изменама и допунама закона било је крајње негативно, што се може видети из интензивне преписке која је поводом ових неслагања уследила. Администратор митрополије, епископ Мојсеј, 20. јануара 1883. године пише Стојану Новаковићу како нови закон, тј. његове измене и допуне стоје у несагласју са духом и прописима цркве и моли га да узме у обзир озбиљне штетне последице које могу наступити и по државу и по цркву.²⁶ Ускоро му шаље и друго писмо, 29. јануара 1883, пред само ступање спорног закона на снагу, изјављујући да не може вршити владина наређења и тражећи разрешење дужности администратора.²⁷ Истовремено, епископи шабачки Јероним (Јовановић)²⁸ и нишки Виктор (Чолаковић)²⁹ шаљу писма идентичне садржине министру Новаковићу, у којима кажу да је управо октроисани *Закон о црквеним власицима* противан цркви и по форми и по садржини пошто Црква у рукама државе није у сагласности ни са Светим писмом ни Светим предањем. Ствар је, сматрају обојица епископа, тим гора што се Црква унижава у моменту када римокатоличка пропаганда преплављује српске земље и Бугарску. Због свега овога епископи протестују против закона и изјављују да нити могу нити смеју да раде по таквом закону, подвлачећи да желе остати „у православљу право-

предвиђа да је будућност цркве изражена само два могућностима: црквеном анархијом или расколом. Прво у случају да свештенство остане верно заклетви коју је дало, а друго у случају да исту погази. Ј. А. Илић, *Насрџај на српску цркву, српски усџав и јавно пошџење*, Београд 1882, 2–3.

²⁶ „Писмо г. заступника митрополита епископа неготинског г. Мојсеја г. министру просвете и црквених послова од 20. јануара 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 364.

²⁷ Еп. Мојсеј (Вересић), *Црквено пишће у Србији*, Београд 1895, 53.

²⁸ Рођен у Шапцу као Јован Јовановић 1825. године. Рад на црквеном пољу започиње као парох на Мишару, а након смрти супруге одлази у Кијев, завршава Духовну академију и једно време проводи поред шабачког епископа Михаила. Бавио се и просветним радом као професор, а касније и ректор Београдске богословије. Учествовао је у ратовима за ослобођење након чега се замонашио и био постављен за епископа шабачког. Као верни сарадник митрополита Михаила одбија да учествује у раду сабора за избор новог митрополита, те бива смењен 1883. године. Одлази у емиграцију, а после абдикације краља Милана 1889. вратио се у земљу и био постављен за епископа нишког. На овом положају остаје до смрти, 1894. године. „Епископ нишки Јероним Јовановић (1825–1894)”, *Гласник СПЦ* 8 (1996), 125–131.

²⁹ Рођен у Калофору, Румелија. Замонашен у манастиру Хиландару и као хиландарски пострижник постао је представник овог манастира у његовом метоу у Нишу. Са овог положаја изабран је за егзархијског архијереја нишког. Са свештенством и паством 18. јануара 1878. изрекао је сједињење са Српском црквом. Смењен је 1883, након што је одбио да учествује у раду Изборног сабора који је требало да изабере митрополита. Умро је у Београду 1888. године. Еп. Сава (Вуковић), *Српски јерарси*, 80–81.

славни архијереји”.³⁰ Идући даље у опирању овоме закону, епископ шабачки Јероним 29. јануара 1883. године послао је свештеницима своје епархије једну окружницу, указујући на то да је закон који треба да ступи на снагу од 1. фебруара исте године по свему антицрквен јер се њиме мења облик Цркве и руши њена догматска страна.³¹ Истога дана обавестио је и самог министра просвете и црквених дела да закон који су му државне власти послале не може објавити епархијском свештенству, а још мање му заповедати да по њему ради.³²

Препознавши у епископу шабачком један од стубова отпора, државне власти нису презале ни од радикалнијих потеза, па је овај архијереј подвргнут саслушавању. Поступајући по депеши коју је послао министар председник, окружни начелник је 1. фебруара 1883. године заједно са писаром начелства, Савом Лазаревићем, отишао у стан епископа Јеронима и у присуству председника конзисторије Милутина Стокића и месног проте Јанка Јовановића извршио саслушање, које се највише односило на мотиве слања поменути окружнице, пре свега на то да ли је у питању позивање свештенства на непослушност новом закону или обустављање и чак напуштање епископских дужности. У дипломатском одговору који је епископ дао негирано је и једно и друго, а истакнуто да је новим законом он спречен да врши своју дужност.³³ Недуго потом, 25. фебруара, двојици епископа обратио се сам министар Новаковић, и то одвојеним писмима исте садржине, позивајући епископе да, као и сви други грађани, поштују државни закон, или да, уколико остају при томе да се покораване закону не слаже са заклетвом коју су положили, „онда да изволите то изреком казати, како би према томе Влада предузе-

³⁰ „Писмо шабачког епископа г. Јеронима и нишког епископа г. Виктора писано г. министру просвете и црквених послова о законима од 31. децембра 1882 године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 358–359. Писма су истоветна по садржини. Јеронимово је писано 15. јануара 1883, а Викторово 2. фебруара 1883. године.

³¹ „Окружница шабачког епископа г. Јеронима којом јавља свештенству своје епархије да не врши нове законе од 31. јануара 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 360.

³² „Писмо шабачког епископа г. Јеронима писано г. министру просвете послова као одговор на писмо којим су закони на обнародовање и извршење послати од 31. јануара 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 360.

³³ „Саслушање г. епископа шабачког Јеронима о смислу његове окружнице од 29. јануара 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 361–362. Код П. Пузовића се не наводи да је саслушање одржано у стану епископа Јеронима, него стоји да је епископ Јероним био приведен на саслушање код окружног начелника. Упореди: П. Пузовић, „Епископ нишки Јероним Јовановић”, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Ниш 1997, 205.

ла што јој дужност налаже”.³⁴ Из даље преписке видимо да Стојан Новаковић није одустајао од свог наума да се закон спроведе и да се према његовим одредбама сазове изборно тело које ће изабрати митрополита, упркос одбијању епископ̄а. Као датум одржавања сабора за избор митрополита одређен је 20. март 1883. године, а краљ је указом од 3. марта исте године именовано чланове овог тела. Најстарији архијереј по посвећењу, митрополит Мојсеј, требало је да, сходно одредбама закона, председава сабором, због чега је замољен да упути позиве за сазив и одреди место одржавања сабора.³⁵ Међутим, он је остао при ранијим ставовима, понављајући да му је као православно епископу немогуће вршити нова узаконења, због чега није у могућности, како да распошаље позиве за сазив изборног тела, тако ни да председава њиме.³⁶ Краљ је посебним указом од 11. марта 1883. године потврдио 20. март као дан сазивања изборног тела,³⁷ а истог дана позиви су упућени тројци архијереја.³⁸ Епископ нишки поновио је своје раније одговоре, али је тон био нешто другачији будући да је овога пута замолио министра да га убудуће поштеди свих антиканоничних захтева, и тиме његову старост сачува од душевних потреса, које није у стању да издржи³⁹, док је епископ шабачки само поновио своје раније погледе на целу ствар, назвавши сабор антиканоничним.⁴⁰ Да је министар Новаковић био чврсто решен да истраје у притисцима видимо из наставка преписке у којем је, не обазирјући се на одбијања епископ̄а, као ни на њихово апеловање да има у виду старост и стресове које им ово притискање наноси, наставио да их позива да узму учешће у Изборном сабору. Овога пута ука-

³⁴ „Одговор г. министра просвете и црквених послова г. г. епископима нишком и шабачком од 25. фебруара 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 362–363. Писмо шабачком епископу носи датум 24. фебруар 1883, а писмо нишком епископу 25. фебруар 1883. године.

³⁵ „Позив г. министра просвете и црквених послова упућен заступнику митрополита г. епископу неготинском Мојсеју за сазив изборног тела за избор митрополита од 5. марта 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 373–374.

³⁶ „Одговор г. заступника митрополита епископа неготинског г. Мојсеја на напред наведено писмо г. министра од 5. марта 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 374.

³⁷ „Указ Његовог Величанства којим се сазива изборно тело за избор митрополита од 11. марта 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 375.

³⁸ „Позив упућен г. епископима Мојсеју, Виктору и Јерониму да у раду Изборног тела по закону учествују од 1. марта 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 375.

³⁹ „Одговор г. епископа нишког Виктора на напред наведено писмо г. министра просвете и црквених послова од 14. марта 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 376.

⁴⁰ „Одговор г. епископа шабачког Јеронима на напред наведено писмо г. министра просвете и црквених послова од 15. марта 1883. године”, *Хришћански весник* 6 (1883), 376.